

'EEN FORSE GEVEL TUSSCHEN TWEESLANKE TORENS GEVAT'

HET OORSPRONKELIJKE ONTWERP VAN DE WESTFAÇADE VAN DE GROTE ZAAL

PAULA VAN DER HEIDEN
EN HEIN HUNDERTMARK

- ▲ 1. De voorgevel van de Grote Zaal (Ridderzaal) (foto H. Hundertmark, 2020)
- 2. De Grote Zaal met de grotendeels ingebouwde westgevel. Herkenbaar zijn de schouderstukken tussen topgevel en torens. Links en rechts van de torens zijn de oorspronkelijke zijvleugels herkenbaar, met de nokrichting van het dak haaks op de Grote Zaal. De linkervleugel is hoger dan de rechter en is door jongere aanbouwsels grotendeels ingebouwd. Pentekening, vervaardiger onbekend, ca. 1670 (Haags Gemeentearchief)

De voorgevel van de Grote Zaal of Ridderzaal is het icoon van het Binnenhof (afb. 1). Met grote regelmaat verschijnt de gevel op het tv-scherm wanneer tijdens de journaals politieke items worden behandeld. Hierdoor is het misschien wel de meest bekende gevel van het land: een makkelijk herkenbaar en tevens imposant beeld dat wordt gevormd door de driehoekige topgevel tussen de twee karakteristieke torens of, zoals Arnold Ising het in 1879 verwoordde: 'een forse gevel tussen twee slanke torens gevat'.¹

Dit indrukwekkende beeld was aan het einde van de dertiende eeuw ook exact wat de bouwheer voor ogen stond. Floris v bouwde omstreeks 1295 een monumentale zaal die qua grootte en vormgeving in Holland nog niet eerder was vertoond. De voorgevel, die een ware *Schauseite* vormt, is tijdens een recent uitgevoerd bouwhistorisch onderzoek onderwerp van nadere be-

studering geweest.² Dit onderzoek betrof de beide torens, waarvan de ouderdom en vormgeving in de literatuur meermalen zijn betwijfeld.³ Daarbij is geconstateerd dat de vormgeving van de topgevel als gevolg van de wijzigingen van de kap van de zaal in de tweede helft van de negentiende eeuw diverse keren is aangepast.

DE BOUW VAN DE GROTE ZAAL

Over het algemeen wordt de bouw van de Grote Zaal gedateerd in het laatste kwart van de dertiende eeuw en zodoende toegeschreven aan graaf Floris v. De dateringen variëren van 1275 tot 1295 en zijn gebaseerd op verschillende argumenten. Zo wordt onder meer de constructie van de kelders onder de Grote Zaal aangedragen, en de persoon van Gerard van Leyden die als bouwmeester en als financieel verantwoordelijke voor

de bouw wordt beschouwd.⁴ Aangezien Van Leyden in 1289 overlijdt, zou de bouw daarvoor moeten hebben plaatsgevonden.⁵ Daarnaast spelen het afzien van de Schotse troon door Floris v en vergelijking met Engelse architectuur bij de datering een rol.⁶ Via zijn betovergrootmoeder, de Schotse prinses Ada, kon Floris namelijk aanspraak maken op de Schotse troon. Wanneer deze in 1291 vacant komt, dient hij zich als een van de dertien pretendentes aan. In eerste instantie denkt Floris door zijn goede relatie met de Engelse koning Edward I een kans te maken, maar deze heeft een duidelijke voorkeur voor een andere pretendent. Floris trekt in 1292 zijn claim in en zou daarvoor een afkopsom hebben ontvangen.⁷ Reeds aan het begin van de vijftiende eeuw wordt gesteld in de kroniek van de 'Clerc uten Laghen Landen' dat hij dit bedrag vervolgens zou hebben besteed aan de bouw van de Grote Zaal en de kapel: 'ende deden maken, overmits des gelts wille, dat hi hadden vanden rijck van Scotlant, die hoge zael ende die capelle in die Hage'.⁸

Vanwege zijn Engelse reizen en de goede verstandhouding met koning Edward I is wel verondersteld dat Floris v de Westminster Hall in Londen heeft gekend en als voorbeeld heeft gesteld voor zijn eigen Grote Zaal.⁹ Een andere bron van inspiratie voor het bouwen

van de zaal met zijn open houten kapconstructie zijn mogelijk de 'halls' van de Engelse kastelen geweest, die Floris tijdens zijn reizen ongetwijfeld heeft bezocht. In het laatste kwart van de dertiende eeuw komt hier namelijk het type hall voor met een ruimte-overspannende kapconstructie. Het meest sprekende voorbeeld hiervan is de Baron's Hall van Peshurst Place met een kapconstructie die vergelijkbaar is met die van de Grote Zaal. Deze hall dateert weliswaar uit het begin van de veertiende eeuw, maar ze wordt gezien als het type dat aan het einde van de dertiende eeuw wordt geïntroduceerd.¹⁰ Tegelijkertijd worden ook in de Nederlanden dergelijke grote ongedeelde zalen met een open kapconstructie gebouwd, zoals de centrale ziekenzaal van het Janshospitaal in Brugge (1234 +/- 6 jaar) en het Bijloke-hospitaal in Gent (1251-1255).¹¹

DE AANPASSINGEN AAN DE TOPGEVEL

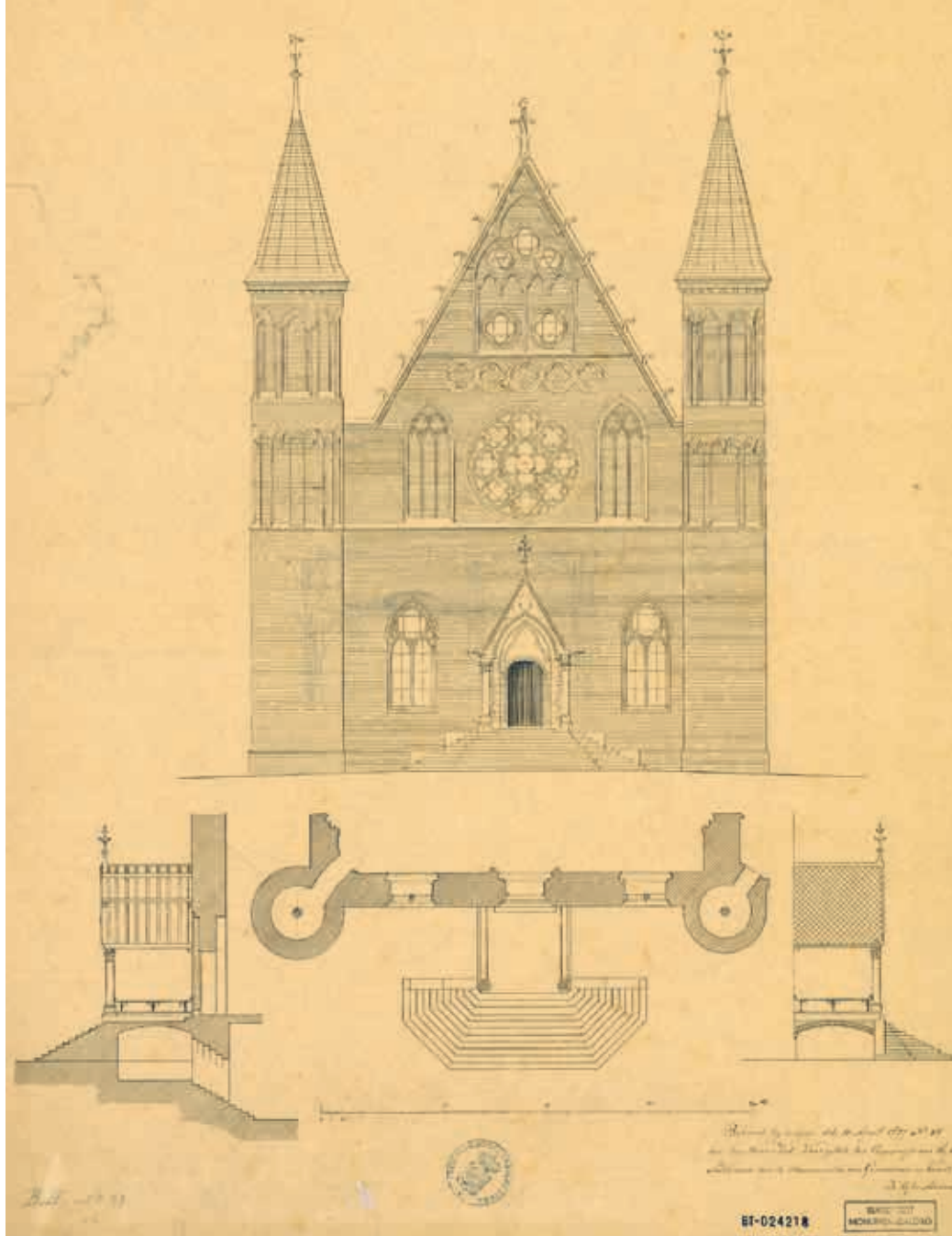
De monumentaliteit van de Grote Zaal uit zich niet alleen in de afmetingen van de ongedeelde zaal met zijn indrukwekkende kapconstructie, maar ook in de voor-gevel die met zijn twee torens het beeld van een 'westwerk' oproept.¹² De nissenarchitectuur in de topgevel en torens, het roosvenster en de oorspronkelijk aanwe-

3A. De westgevel van de Grote Zaal in 1860, met de in 1814 aangebrachte tracering van met lood bekleed hout in de twee spitsboogvensters en het roosvenster. De topgevel vertoont de oorspronkelijke steile topgevellijn, die aansluit op de originele kapconstructie. Alleen de schouderstukken zijn opgehoogd (Haags Gemeentearchief)

3B. De topgevel in 1865, na vervanging van de houten kapconstructie uit 1295 door een gietijzeren constructie door rijksbouwmeester Rose in 1861. Omdat deze nieuwe kapconstructie een andere dakhelling heeft, is de topgevel daarop aangepast door het aanbrengen van nieuw metselwerk in een afwijkende baksteen, dat vrij grof is ingetand in het originele middeleeuwse metselwerk (Haags Gemeentearchief)

4. Tekening restauratievoorstel westgevel Grote Zaal uit 1877. De torens krijgen een nieuwe bekroning en de entree een voorportaal met bordes-trap. Het roosvenster en de twee spitsboogvensters worden voorzien van natuurstenen traceringen, evenals de spitsboognissen links en rechts van het roosvenster (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

zige spitsboogvensters aan weerszijden van de entree relateren de gevel qua vormgeving enigszins aan een kerkelijke gevel. Hoewel wat betreft het interieur verwantschap aantoonbaar is met Engelse halls en Vlaamse hospitaalzalen, lijkt de profane voorgevel van de Grote Zaal met zijn westwerkuitstraling uitzonderlijk.

De gevel heeft zijn authentieke uitstraling grotendeels behouden, maar er is toch sprake van enkele wijzigingen als gevolg van de negentiende-eeuwse interventies aan de kap van de zaal. De vervanging van de originele kapconstructie door een gietijzeren constructie met zinken dak in 1861 door rijksbouwmeester W.N. Rose (1801-1877) had ingrijpende gevolgen voor de westgevel. Foto's die dateren van voor de wijziging van de oorspronkelijke kap tonen een grotendeels gaaf bewaarde topgevel waaraan slechts de natuurstenen lijst met hogels ontbreekt.¹³ De gevel sloot in dit geval nauw aan op het leidak. De aansluiting tussen

gevel en torens is in de loop der tijd omhooggebracht, waardoor schouderstukken zijn ontstaan, die op zeventiende-eeuwse schilderijen al zichtbaar zijn (afb. 2). Bij de vernieuwing van de kap is het muurwerk van de zijgevels ongeveer vijf meter omhooggebracht (van elf tot circa zestien meter), waardoor de daklijn is gewijzigd. Als gevolg van de minder steile dakhelling moest het muurwerk van de voorgevel (en achtergevel) worden aangepast aan de nieuwe daklijn. Het nieuwe metselwerk is vrij grof in het bestaande muurwerk ingetand. Naar de onderzijde van de topgevel neemt het nieuwe metselwerk in breedte toe, zodat de schouderstukken naar de torens aanzienlijk worden versmald. Bij de zuidwestelijke toren is de breedte van het schouderstuk vrijwel nihil. De westgevel geeft na deze majeure ingreep een gehavend beeld, dat blijkens de foto's tot de restauratie van de gevel in 1877-1880 blijft bestaan (afb. 3).

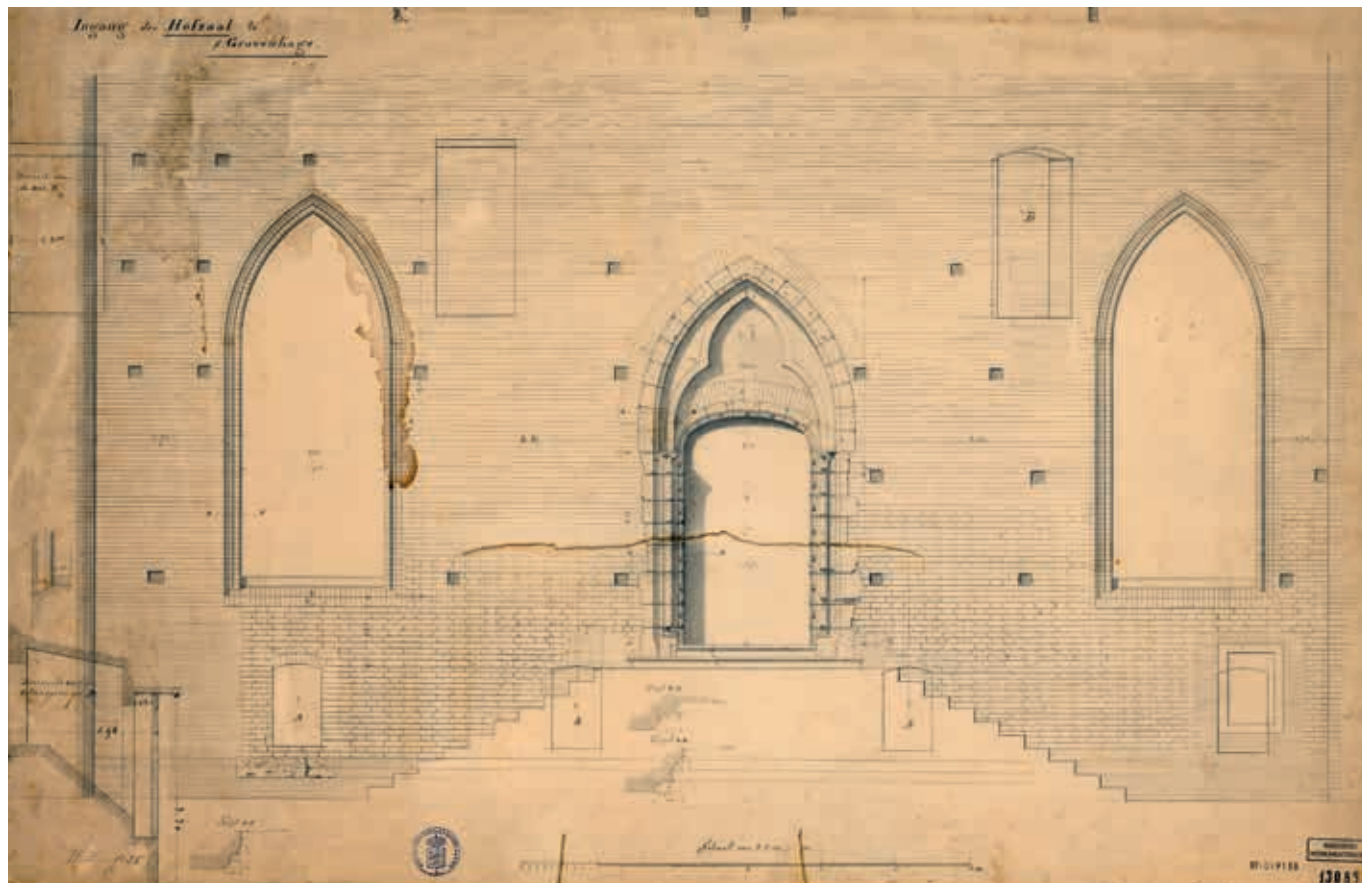
Een tekening uit 1877 geeft de geplande herstelwerkzaamheden voor de westgevel in grote lijnen weer (afb. 4). Getracht werd het middeleeuwse beeld te verbeteren door het metselwerk uit 1861 te vervangen door bakstenen van middeleeuws formaat en de topgevel af te werken met een lijst met hogels en een dubbele kruisbloem als bekroning. Vanwege de in 1861 aangepaste dakhelling is de topgevel echter forser dan de oorspronkelijke middeleeuwse versie, waardoor het niet mogelijk was de schouderstukken op de oorspronkelijke hoogte terug te brengen.

De vijf ronde nissen in de top worden voorzien van vier- en driepassen met glas-in-lood. In de spitsboognissen worden zoals op de tekening aangegeven natuurstenen traceringen aangebracht, die hier echter nooit zijn geweest. Ook het roosvenster krijgt de huidige natuurstenen tracering. Vervolgens worden in het benedendeel van de gevel nieuwe traceringen in de spitsboogvensters aangebracht en wordt de originele natuurstenen entree-omlijsting van Doornikse steen geheel vernieuwd en voorzien van een portaal met trap voor de entree (afb. 5).

Tenslotte worden de torens gerestaureerd waarbij de zestiende-eeuwse bekroningen worden vervangen (afb. 6). De nieuwe spitsen die op de ontwerp-tekening identiek zijn, verschillen in de uitvoering om onbekende redenen van elkaar. De noordwesttoren behoudt daarbij zijn achthoekige opbouw met achtzijdige spits, terwijl de zuidwesttoren een ronde spits krijgt.¹⁴

Na de voltooiing van de restauratie van de westgevel duurt het nog twintig jaar voordat het gehele complex van de Grafelijke Zalen wordt gerestaureerd. De reconstructie van de oorspronkelijke kap, die dankzij een opmeting uit 1859 kon worden uitgevoerd, had overigens wel gevolgen voor de in 1880 gerestaureerde westgevel, die men toen noodgedwongen liet aansluiten op de nieuwe, minder steile dakhelling uit 1861. In 1900 wordt echter gekozen voor een cosmetische aanpak. Er vindt slechts een geringe correctie plaats van de daklijst door deze meer te laten stroken met de steile dakhelling van de gereconstrueerde middeleeuwse kapconstructie. Zo wordt de linker (noordelijke) daklijst gewijzigd door de topgevellijn aan de bovenzijde iets naar buiten te brengen, zodat het bestaande schou-

5. Documentatietekening van de entreepartij van de westgevel van de Grote Zaal uit ca. 1875. Weergegeven is de in Doornikse steen uitgevoerde entree uit 1295, die wordt geflankeerd door spitsboogvensters. Deze spitsboogvensters zijn in 1814 geconstrueerd door de bouwkundige voor de landsgebouwen A. Noordendorp, nadat Lodewijk Napoleon de aanbouwen tegen de westgevel had laten verwijderen. De geprofileerde dagkanten van deze vensters zijn in een kleinere maat baksteen uitgevoerd dan het originele in Vlaams verband uitgevoerde baksteenwerk (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

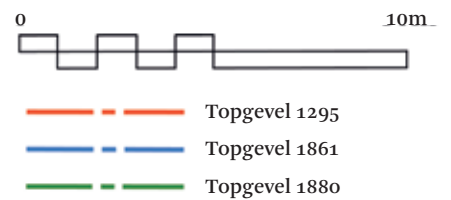
6. De westgevel van de Grote Zaal gedurende de afrondende restauratiewerkzaamheden in 1880. De gerestaureerde 'middeleeuwse' geveltop volgt de daklijn van de gietijzeren kapconstructie uit 1861. Hierdoor heeft de topgevel een groter bouwvolume gekregen en heeft de gevellijn een flauwere helling dan de oorspronkelijke middeleeuwse topgevel (Haags Gemeentearchief)

derstuk gehandhaafd kan blijven. Aan de rechterzijde wordt de topgevellijn aan de onderzijde iets naar binnen geschoven, waardoor een 'volwaardig' schouderstuk ontstaat, als pendant van het linker schouderstuk.¹⁵ Al met al is de huidige topgevel forser uitgevoerd dan de oorspronkelijke middeleeuwse gevel, waarvan geveltop en daklijn dichter op elkaar lagen en de oorspronkelijke schouderstukken op een beduidend lager niveau waren toegepast (afb. 7).

De wijzigingen in de benedenzone van de voorgevel, waarbij de spitsboogvensters werden vervangen door kruiskozijsen, hebben het profane karakter van de gevel versterkt. De aanwezige spitsboogvensters zag de Commissie van Advies in 1900 als een latere wijziging en deze werden daarom vervangen door kruisvensters. De vormgeving van deze kruisvensters was gebaseerd op de vrijgelegde veertiende-eeuwse kruisvensters in de zijgevels van de Grote Zaal.¹⁶

7. Westgevel van de Grote Zaal. Met streepstippellijnen zijn de drie verschillende gevellijnen aangeven die voorafgaan aan de huidige in 1900 tot stand gekomen topgevellijn (tekening H. Hundertmark, 2021)

DE POSITIE VAN DE WESTELIJKE TORENS

Opvallend onderdeel van de voorgevel zijn de beide torens aan weerszijden. Vanwege hun asymmetrische positie en het verschil in maatvoering is gesuggereerd dat ze niet gelijktijdig met de Grote Zaal zouden zijn gebouwd.¹⁷ Zo verstoort de grotere diameter van de noordwestelijke toren de symmetrie van deze belangrijke *Schauseite* van de Grote Zaal.

Wat betreft de grootte van de weststorens blijkt dat de interne diameter bij beide torens gelijk is (circa 2,70 m) en dat de grotere diameter van de gevellijn van de noordwestelijke toren wordt veroorzaakt door zwaarder muurwerk. Dit hangt samen met het feit dat deze toren de functie van traptoren heeft en mogelijk ook die van klokkentoren. Vanwege de oplegging van de stenen treden van de spiltrap in het muurwerk van de toren is dit laatste zwaarder uitgevoerd.¹⁸ De spiltrap reikt tot het niveau van het tafelment en ontsluit achtereenvolgens de grote kelder onder de Grote Zaal, de Grote Zaal en de bel-etage van de noordelijke zijvleugel, het vertrek op de verdieping van deze vleugel en de gang in de westgevel die leidt naar de zuidwesttoren, om uiteindelijk op het niveau van het tafelment te komen. De galerij of gang in de dikte van de westgevel van de Grote Zaal geeft toegang tot de verdieping van de zuidwestelijke toren. Deze toren geeft namelijk alleen toegang tot de kelder, de Grote Zaal en de bel-etage van de zuidelijke zijvleugel.

Mogelijk is de positie van de noordwestelijke toren mede ingegeven door de functie van klokkentoren. Het is niet duidelijk of deze functie oorspronkelijk was voorzien, maar in archiefstukken wordt in 1366 al melding gemaakt van een klok met uurwerk.¹⁹

DATERING VAN DE TORENS

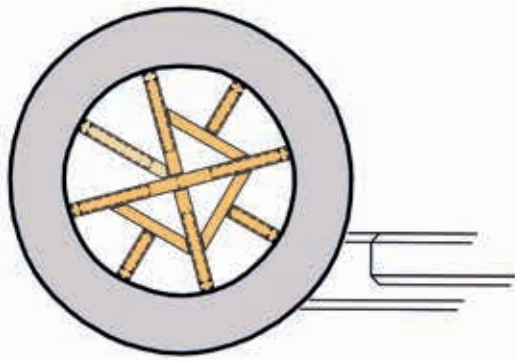
Het lijkt erop dat symmetrie van de westgevel voor de bouwers niet essentieel was. Niet alleen verschillen de torens in maatvoering en positie van elkaar, ook zijn de als oorspronkelijk bestempelde zijvleugels tegen de torens verschillend in hoogte geweest (afb. 2). In de literatuur bestaat daarom twijfel over de vraag of de torens gelijktijdig met de Grote Zaal zijn gebouwd en of ze oorspronkelijk mogelijk lager zijn geweest en op een later moment zijn opgehoogd.²⁰ Om hierop een antwoord te kunnen geven, zijn in 1998 de twee eikenhouten tafelmenten van de torens dendrochronologisch onderzocht. Zo kon de kapdatum van het hout en daarmee de bouwdatum van de torens worden bepaald.²¹ Deze tafelmenten vormen een soort ankerconstructie (houten raamwerk) in de top van de torens en droegen de oorspronkelijke torenspitsen.²² Het onderzoek heeft twee specifieke dateringen opgeleverd. De houtmonsters van de muurstijlen hebben als jongste datering bij de noordwestelijke toren 1288 +/- 6 jaar en bij de zuidwestelijke toren 1289 +/- 6 jaar en wijzen op een bouwdatum rond 1295.²³ Opmerkelijk is echter de

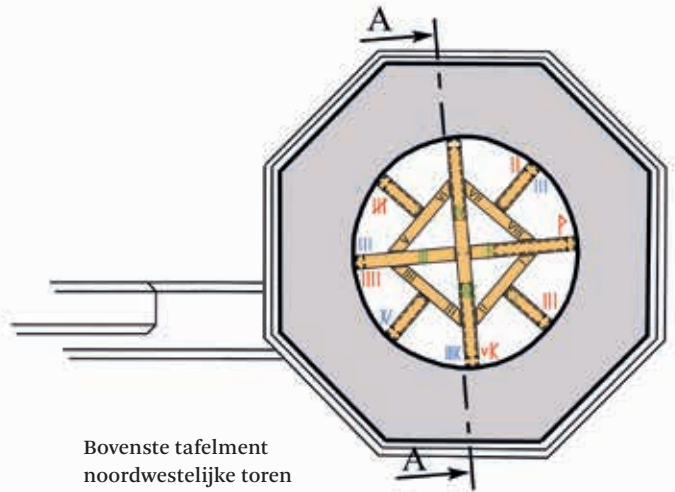
8. Bovenste horizontale raamwerk van het tafelment in de noordwestelijke toren van de Grote Zaal. Op de balken zijn getrokken telmerken herkenbaar. Het in eikenhout uitgevoerde tafelment is in 1295 tot stand gekomen en droeg oorspronkelijk de torenspits (foto H. Hundertmark, 2021)

laatzeventiende-eeuwse datering van de korbelen in beide torens, namelijk 1693 +/- 6 jaar en 1696 +/- 6 jaar.²⁴ Deze dateringen van het korbeelhout hebben geleid tot het idee dat er vermoedelijk sprake is van hergebruikt hout en dat de muurstijlen mogelijk hergebruikte sporen zijn van de monumentale kapconstructie van de Grote Zaal.²⁵ Een contradictie vormen echter de gedocumenteerde telmerken op deze onderdelen, bestaande uit getrokken merken die voorkomen vanaf het eind van de dertiende eeuw tot de overgang naar gehakte telmerken in de zestiende eeuw (afb. 8).²⁶

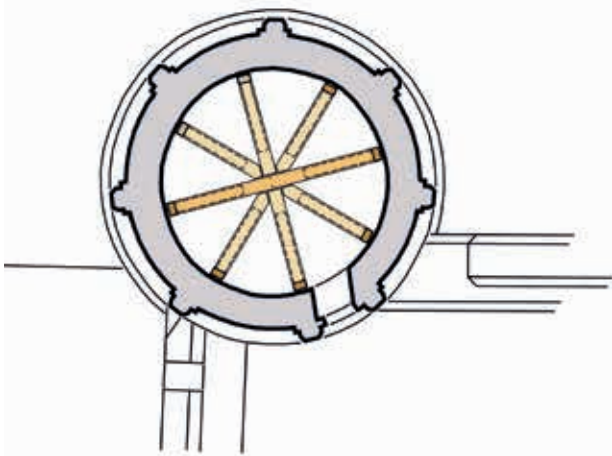
Vanwege het ontbreken van een eenduidige datering is recent nieuw onderzoek gedaan naar bouwhistorische kenmerken als telmerken en de toepassing van oorspronkelijk dan wel hergebruikt hout (afb. 9 en 10). Beide tafelmenten staan op een balklaagconstructie en hebben een hoogte van circa 5,50 meter en een diameter van circa 2,70 meter.²⁷ Het horizontale raamwerk in de top steunt op acht muurstijlen met korbelen. De balken van dit raamwerk zijn opgelegd en ingekeept (loefverbinding) in een rondlopende muurplaat, die in het oorspronkelijke metselwerk van de ronde torengewel is opgenomen (afb. 11).²⁸ De muurstijlen van het tafelment zijn halverwege gefixeerd door een tweede horizontaal raamwerk met korbelen. Dit raamwerk is tussen de doorlopende muurstijlen aangebracht en wijkt in uitvoering af van het raamwerk op de top. Bij het onderste raamwerk komen de balken in een 'knoop' samen, terwijl in het bovenste vier van de acht balken aansluiten op schoren. Van het tafelment van de noordwestelijke toren zijn de telmer-

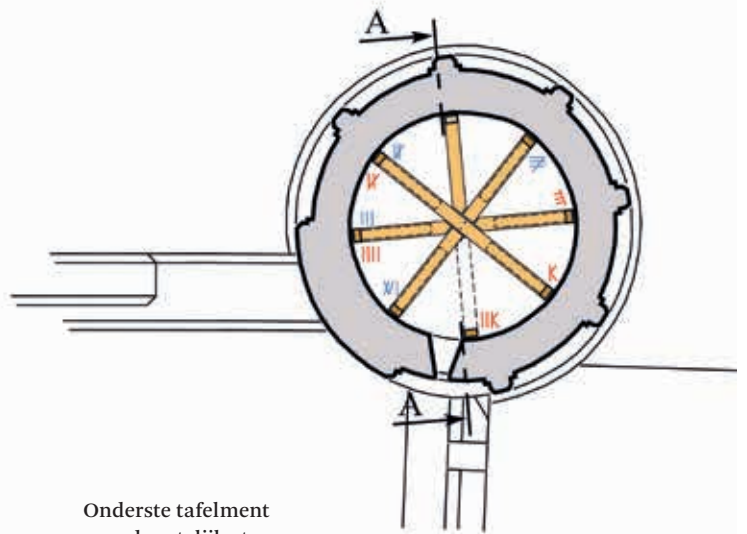
Bovenste tafelment
zuidwestelijke toren

Bovenste tafelment
noordwestelijke toren

Onderste tafelment
zuidwestelijke toren

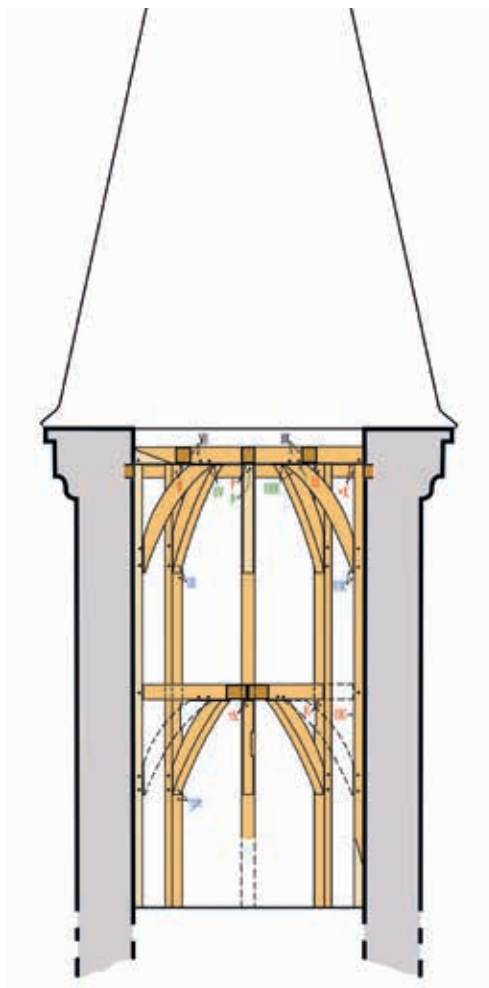
Onderste tafelment
noordwestelijke toren

- Muurwerk
- Eiken
- Grenen

- vK Getrokken telmerk op de bovenzijde stijl en horizontale balk
- IIIK Getrokken telmerk op stijl en onderzijde korbeel
- IIK Getrokken telmerk op horizontale balk en bovenzijde korbeel
- VI Getrokken telmerk op zijkant horizontale balk en schoor

9. Plattegronden van de bovenste geleding van de zuidwestelijke en noordwestelijke toren van de Grote Zaal met het bovenste en onderste horizontale raamwerk van het tafelment. In kleur de verschillende telmerkreeksen en houtsoorten (tekening H. Hundertmark, 2021)

- Muurwerk
- Eiken
- Grenen

- vk Getrokken telmerk op de bovenzijde stijl en horizontale balk
- llk Getrokken telmerk op stijl en onderzijde korbeel
- llk Getrokken telmerk op horizontale balk en bovenzijde korbeel
- VI Getrokken telmerk op zijkant horizontale balk en schoor

10. Verticale doorsnede van de bovenste geleding van de noordwestelijke toren van de Grote Zaal met de doorsnede van het tafelment. In kleur de verschillende telmerkreeksen en houtsoorten. Het eikenhout is oorspronkelijk hout uit 1295 en het grenenhout betreft restauratiewerk (tekening H. Hundertmark, 2021)

ken gedocumenteerd, van de andere toren was dit vanwege de slechte bereikbaarheid niet mogelijk.

Bij het tafelment in de noordwestelijke toren is sprake van twee reeksen telmerken. Een reeks getrokken telmerken is aangebracht op de muurstijlen en bijbehorende korbelen en balken van het raamwerk. Een tweede doorlopende reeks getrokken merken zien we alleen op de horizontale balken van het bovenste raamwerk. Opvallend is dat de doorlopende muurstijlen bij het onderste horizontale raamwerk nogmaals zijn gemerkt met een iets afwijkende reeks. Deze zijn tevens op de bijbehorende korbelen en balken van het raamwerk aangebracht. Het houtwerk voor het onderste en het bovenste raamwerk kan op deze manier van elkaar worden onderscheiden. Zo is een stijl met bijbehorende balk van het bovenste raamwerk gemerkt met vk en bij het onderste raamwerk met llk, of boven met III en onder met k. Er is dus niet sprake van een doorlopende reeks telmerken of telmerken met richtingsmerken, maar van het merken van 'korbeelstellen' met als bijzonderheid een onderscheid tussen boven en onder zoals bij kapspanten of sporenparen met een onderscheid tussen links en rechts. De korbelen met bijbehorende balk en stijl hebben eveneens afwijkende telmerken voor een onderscheid tussen de onder- en bovenkant van het korbeel, vanwege het feit dat de korbelen ook aan de onderzijde zijn gepend en getoogd in

11. Detail van het bovenste horizontale raamwerk van het tafelment in de noordwestelijke toren van de Grote Zaal. De balken van dit raamwerk zijn opgelegd en ingekeept in een rondlopende muurplaat. Deze muurplaat heeft dezelfde ronding als het gevelmetselwerk van de ronde torengewel (foto H. Hundertmark, 2021)

12. Detail van het eikenhouten tafelment in de noordwestelijke toren van de Grote Zaal. Op de bovenzijde van het korbeel en de onderzijde van de balk van het bovenste horizontale raamwerk is het getrokken telmerk IIIIK aangebracht (foto H. Hundertmark, 2021)

plaats van gespijkerd. Op de stijl met het merk vK is op de onderzijde van het korbeel en stijl het merk IIIK aangebracht en op de bovenzijde van het korbeel en balk van het horizontale raamwerk IIIIK (afb. 12). Bij het onderste raamwerk komt aan de onderzijde van de korbelen eveneens een reeks telmerken voor. Of de bovenzijden van de korbelen hier ook telmerken hebben gehad, kon helaas niet worden vastgesteld.

De tweede reeks is toegepast op de schoren van het horizontale raamwerk in de top en is gemerkt I tot en met VIII. Deze merken dienen om de schoren correct te laten aansluiten op de doorlopende balken van het raamwerk. Op deze doorlopende balken zijn overigens de bijpassende merken van de schoren aangebracht, bijvoorbeeld merk IIII op de schoor en op de zijkant van de doorlopende balk. Aan de andere zijde van deze doorlopende balk staat het merk v met op de aansluitende schoor v, et cetera. Vanwege de afwijkende constructie van het onderste raamwerk was deze extra reeks telmerken niet nodig, omdat de schoren hier achterwege zijn gebleven.

Het tafelment van de zuidwestelijke toren is slecht bereikbaar, waardoor het niet mogelijk bleek de telmerken in kaart te brengen. Daarom wordt hier teruggegrepen op de waarneming die is uitgevoerd tijdens het dendrochronologisch onderzoek van 1998.²⁹ Bij dit tafelment is veel van het oorspronkelijke eikenhout vervangen door grenenhout, waarna niet meer kon worden vastgesteld of hier ook sprake is van het merken van korbeelstellen en of er verschillende reeksen telmerken ter onderscheiding van boven en onder zijn toegepast.

De wijze van merken van een tafelment met een aparte reeks telmerken voor het verticale en het horizontale raamhout is gebruikelijk. Typerend is dat aparte merken zijn toegepast ter onderscheiding van het bovenste en onderste horizontale raamhout. Bijzonder daarentegen is dat bij de twee tafelmenten in de westelijke torens sprake is van het merken van korbeelstellen in plaats van een reeks telmerken met richtingsmerken. Bovendien is het uitzonderlijk dat bij de korbelen aparte telmerken ter onderscheiding van boven en onder zijn aangebracht, en dat deze reeks telmerken losstaat van de reeksen op het horizontale raamhout en de verticale stijlen. De reden hiervoor is dat de korbelen aan de boven- en onderzijde zijn gepend en getoogd. Deze combinatie van onder en boven pennen en togen en het extra merken van korbelen is uniek en getuigt van een hoge ouderdom. Bij jongere constructies zijn korbelen veelal aan de onderzijde gespijkerd en zijn extra telmerken overbodig.

Vervolgens is gekeken naar de gebruikelijke kenmerken die duiden op hergebruikt hout, zoals functieloze pen- en toognagelgaten, pengaten die te groot zijn of zijn gewijzigd voor aansluiting met nieuwe, vaak kleinere pennen en ‘verweesd’ ogende telmerken zonder enige relatie met de huidige constructie. Deze kenmerken zijn niet aangetroffen. Dat deze balken zijn aangebracht tijdens de bouw van de torens en niet later, blijkt uit het feit dat de balken van de tafelmenten zijn opgelegd en ingekeept in de rondlopende muurplaat die in het oorspronkelijke metselwerk van de ronde torengevel is opgenomen.

De combinatie van bouwhistorische kenmerken, de reeksen telmerken en de eenduidigheid van de dendrochronologische dateringen in het laatste kwart van de dertiende eeuw, roept vragen op over de datering van de korbelen in beide torens van 1693 +/- 6 jaar en 1696 +/- 6 jaar. Ook de datering met een uitschieter naar 1746 +/- 6 jaar wringt, waardoor kan worden getwijfeld aan een correcte datering en de keuze voor de vergelijkingscurven waaraan de datering is gerelateerd.³⁰

In samenhang met de thermoluminescentiedatering van de baksteenmonsters van de Grote Zaal die uitkomt op 1352 +/- 65 jaar, kan worden gesteld dat de jongste dertiende-eeuwse dendrochronologische dateringen van 1288 +/- 6 jaar en 1289 +/- 6 jaar aantonen dat de torens gelijktijdig met de Grote Zaal zijn gebouwd.³¹ Bij recent archeologisch onderzoek waarbij de funderingsvoet van de noordwestelijke toren en de aansluitende fundering van de westgevel van de Grote Zaal zijn vrijgelegd, is gebleken dat het oorspronkelijke metselwerk van de toren en de westgevel onlosmakelijk in verband zijn gemetseld en dus gelijktijdig tot stand zijn gekomen.³²

CONCLUSIE

Uit vergelijking van historische foto's uit het einde van de negentiende eeuw is gebleken dat de topgevel van de Grote Zaal tijdens twee restauratiecampagnes flink is aangepakt. Bij de verhoging van de kap in 1861 moest de gevellijn worden aangepast. Deze verhoging is bij de restauratie van 1877-1880 ten dele ongedaan gemaakt, gevolgd door de restauratie in 1900 waarbij de topgevel opnieuw is gecorrigeerd om zoveel mogelijk de oorspronkelijke situatie te benaderen. Bij het recente bouwhistorisch onderzoek zijn de datering en oorspronkelijke hoogte van de twee torens van de westgevel van de Grote Zaal onderzocht. In tegenstelling tot de veronderstelling dat de torens niet tot de oorspronkelijke opzet behoorden of later zouden zijn voltooid, is vastgesteld dat de torens gelijktijdig met de zaal zijn gebouwd. De dendrochronologische datering in combinatie met het voor de dertiende eeuw kenmerkende telmerksysteem en het feit dat de balken van de tafelmenten zijn opgelegd en ingekeept in de muurplaat van het oorspronkelijke metselwerk van de torengevels, wijzen erop dat de torens toentertijd al de huidige hoogte hebben gekregen.

NOTEN

- 1 A. Ising, *Het Binnenhof te 's Gravenhage in plaat en schrift*, De Groote Zaal, 's Gravenhage 1879, 1.
- 2 H.F.G. Hundertmark en P.C. van der Heiden, *Grafelijke Zalen Binnenhof, Bouwgeschiedenis van een grafelijk hof met koningspals*, rapport, Oss/ Den Haag 2021, 23-33.
- 3 E.H. ter Kuile, 'De bouwgeschiedenis van het grafelijk paleis op het Binnenhof', *Holland*, december 1978, 313-328; A.J.J. Mekking, 'De Grote Zaal van Floris v te Den Haag. Een onderzoek naar de betekenis van het concept', in: W. van Anrooij e.a., *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijfde eeuw*, Hilversum 1991, 65-90.
- 4 Voor de constructie van de kelders, zie Ising 1879 (noot 1), Het Hof van Holland, 2. Ising rekent de twee kelders tot de bouwfase van Floris v.
- 5 F.A.J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse Bouwkunst*, deel 1, 's-Gravenhage 1928, 481-483. De Grote Zaal zou circa 1275 zijn ontworpen door Gerard van Leyden; Mekking 1991 (noot 3), 76-78.
- 6 Mekking 1991 (noot 3), 76-78.
- 7 E.H.P. Cordfunke, *Een Hollands-Schots avontuur 1291-1292*, Utrecht 2005.
- 8 B.J.L. de Geer van Jutphaas (red.), 'Kronijk van Holland van een ongenoemde geestelijke (gemeenlijk geheeten kronijk van den clerck uten laghen landen bi der see)'. *Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht*, nieuwe reeks no. 6, 1867, 133.
- 9 Mekking 1991 (noot 3); Cordfunke, 2005 (noot 7). De oorspronkelijke overkapping van Westminster Hall was vermoedelijk niet ruimteoverspannend, maar bestond aanvankelijk uit een tweebeukige kapconstructie die in het midden werd ondersteund door een reeks zuilen.
- 10 H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940* (Bouwtechniek in Nederland; 2), Delft 1989, 89; Janse noemt als Engels voorbeeld van een kromstijlgebint Sutton Courtenay Abbey; A. Emery, *Greater medieval houses of England and Wales*, deel III, Cambridge 2006, 386-394 (Penshurst); voorbeelden van dertiende-eeuwse kapconstructies van halls: Emery 2006, deel II, 574-576 (Stokesay, 1285); M. Hislop, *Approaches to Castle Design and Construction in the Middle Ages*, Barnsley 2016, 45-46 (Ludlow Castle, eind dertiende eeuw).
- 11 P. Hoffsummer (red.), *Roof Frames from the 11th to the 19th Century. Typology and Development in Northern France and in Belgium*, Analysis of CRMH Documentation, Turnhout 2009, 192-193 en 270-272.
- 12 De kapconstructie van de Grote Zaal heeft een overspanning van 18 meter; de zalen van het Bijloke-hospitaal te Gent en het Janshospitaal te Brugge hebben een breedte van respectievelijk 16 en 12,60 meter; K. Atzbach, *Gotische Gewölbe aus Holz in Utrecht, Gent und Brugge*, Berlijn 2007, 104.
- 13 Op enkele afbeeldingen uit het einde van de zestiende eeuw zijn natuurstenen hogels aan de topgevel van de Grote Zaal zichtbaar: Jacob Saverij, gravure van de intocht van Leicester, 1586; Gillis Saen, schilderij met gezicht op de Hofvijver, 1598.
- 14 Ising 1879 (noot 1), De Groote Zaal, 8. Volgens Ising werden bij een herstelling in 1534 de torens van nieuwe torenbekroningen voorzien op een eveneens nieuwe, achthoekige opbouw op kraagstenen. Schilderijen uit de zestiende eeuw tonen eveneens de spitsen die bij de restauratie van 1880 werden vervangen door de huidige.
- 15 *Rapporten van de Commissie van Advies voor de Grafelijke Zalen. Werkzaamheden aan de verschillende gebouwen XII, Juli 1904*: 'De Hofzaal werd uitwendig voltooid door de herstelling van de voorgevel, waar in de top veel los metselwerk, stammende uit een vroegere restauratie (1880), moest vervangen worden.'
- 16 Ising 1879 (noot 1), 10: 'In 1395 werden er in de Zaal elf nieuwe vensters van Drakenfeldsen steen gemaakt'. C.H. Peters, *Beschrijving van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof te 's Gravenhage, in opdracht van den Minister van Waterstaat, bewerkt door de Commissie van Advies en uitgegeven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst*, 1907, 129; *Rapporten van de Commissie van Advies voor de Grafelijke Zalen. Groote Zaal en Haagtorentje te 's Gravenhage X, 25.06.1902*: 'Bij het verwijderen van dit aangeplakte metselwerk [aan de binnenzijde van de voorgevel] kwamen de bogen tevoorschijn der vensters in de voorgevel, waaruit bleek dat die vensters oorspronkelijk geen spitsboogvorm bezaten, maar overeenkomen met die in de beide zijgevels'.

- 17 Hundertmark en Van der Heiden 2021 (noot 2), 27-29.
- 18 Tijdens de restauratie van 1900 is vastgesteld dat de oorspronkelijke spiltrap natuurstenen treden bezat die waren opgelegd in het metselwerk van de torengevel. *Rapporten van de Commissie van Advies voor de Grafelijke Zalen. Grote Zaal en Haagtorentje te 's Gravenhage X*, 25.06.1902: 'Tevens werd de trap in de noordwesttoren, welke zeer bouwvallig was en een ander beloop had dan de oorspronkelijke, vernieuwd en weder op de oude plaats gelegd, door de in de muren nog aanwezige overblijfselen kenbaar.'
- 19 Ising 1879 (noot 1), De Grote Zaal, 8: 'De noordertoren, die ook thans een uurwerk draagt, schijnt dit in 1366 reeds gekregen te hebben', aldus de Rekeningen van Noordholland.
- 20 Ter Kuile 1978 (noot 3), 327 en Mekking 1991 (noot 3), 67.
- 21 D.J. de Vries, 'Vergelijkend natuurwetenschappelijk dateringsonderzoek', *Bulletin KNOB* 99 (2000) 3, 74-84.
- 22 E.J. Haslinghuis en H. Janse, *Bouw-*
- kundige termen, Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouw-historie*, Leiden 1997, 450. De huidige torenspitsen zijn van 1879; E. Röell, *De ontstaansgeschiedenis van de grafelijke zalen op het Binnenhof*, scriptie Universiteit Utrecht, 1999, 129.
- 23 De twee jongste dateringen van de tafelmuren in beide torens worden gestaafd door de overige post quem dateringen van het muurstijlhout, die alle uit de late dertiende eeuw dateren: 1276 of later en na 1278 +/- 6 jaar in de noordwestelijke toren en 1288 +/- 6 jaar (2x) en na 1285 +/- 6 jaar in de zuidwestelijke toren; RING, rapportage daterend onderzoek in Röell 1999 (noot 22), 172-173.
- 24 Deze dateringen worden 'gestaafd' door een post quem datering van een derde korbeel in de zuidwestelijke toren: 1746 +/- 6 jaar; RING, rapportage daterend onderzoek in: Röell 1999 (noot 22), 172-173.
- 25 De Vries 2000 (noot 21), 77.
- 26 Janse 1989 (noot 10), 35 en 46-54 en Röell 1999 (noot 22), 145-150.
- 27 De hoogte van de tafelmuren is gelijk aan die van de met blindnissen gelede gevel van de bovenste torengeleding.
- 28 Het metselwerk in de top van de toren is uitgevoerd in formaten van $28 \times 13/13\frac{1}{2} \times 7\frac{1}{2}$ centimeter, met een tien lagenmaat van 85 centimeter. Baksteenformaten en lagenmaat in de voorste kelder van de Grote Zaal zijn overeenkomstig.
- 29 Röell 1999 (noot 22), 149.
- 30 Röell 1999 (noot 22), 156. Voortschrijdend inzicht heeft inmiddels duidelijk gemaakt dat bij het dateren van korbeelhout enige terughoudendheid in acht dient te worden genomen vanwege het grillige groeipatroon van het hout.
- 31 De Vries 2000 (noot 21), 77.
- 32 C. Bakker e.a., 'Archeologie in Den Haag in 2021', in: *Jaarboek Die Haghe*, 2022, 224. Deze waarneming bevestigt de bouwhistorische waarnemingen in de kelder van de Grote Zaal, zie: H.F.G. Hundertmark en P.C. van der Heiden, *Vervolgonderzoek met waardstelling van een viertal 'hotspots' binnen het complex Grafelijke Zalen*, Rapport, Oss/ Den Haag 2019.

DRS. P.C. VAN DER HEIDEN is werkzaam voor haar Bureau Voor Bouwhistorisch Onderzoek (BVBO) te Den Haag en verricht onderzoek op het gebied van bouwen en architectuurhistorie.

H. HUNDERTMARK is sinds 1993 werkzaam als freelance bouwhistoricus en sinds 2010 combineert hij deze werkzaamheden met een deeltijdaanstelling als bouwhistoricus bij de afdeling Erfgoed van de gemeente Utrecht. In 2012 is hij door de Bond van Nederlandse Bouwhistorici erkend als 'bouwhistoricus BNB'.

Beide auteurs hebben aan dit artikel een evenredige bijdrage geleverd.

'A SUBSTANTIAL WALL SET BETWEEN TWO SLENDER TOWERS' THE ORIGINAL DESIGN OF THE WEST ELEVATION OF THE RIDDERZAAL

PAULA VAN DER HEIDEN AND HEIN HUNDERTMARK

The front elevation of the Ridderzaal (Knights' Hall) in the Binnenhof in The Hague is one of the best-known frontages in the country. The impressive facade was built in around 1295 by Count Floris v as a *Schauseite* or 'best side' of the stately hall. The front elevation and its two towers were recently the subject of building history research.

It is known that the elevation underwent major restoration between 1861 and 1900, but the key question explored in this article is to what extent the late thirteenth-century elevation was modified. Our research focused on modifications to the gable and the authenticity of the two flanking towers. A subsequent building history study has revealed that the gable wall line was altered several times during this period, ultimately resulting in a more massive gable.

As to the towers, it was previously unclear whether they were part of the original design. Because of their asymmetrical position and different dimensions it was surmised that they had not been built at the same time as the hall and may even have been heightened at a later date. A dendrochronological analysis conducted in 1998 dated the entablatures supporting the steeple to around 1295. However, because seventeenth-century wood was also encountered, it was speculated that the thirteenth-century timber had been recycled. A new analysis of the assembly marks on the entablatures supports the notion that they do indeed date from the building period, which in turn suggests that the current height of the towers is the original height: in other words, both towers were part of the thirteenth-century design.